

розгляд усіх припустимих варіантів неможливий у межах однієї статті, а тому вони мають стати об'єктом самостійного дослідження.

Література

1. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975 .
2. Олюха В.Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 46-47.
3. Васильченко Л.В. Договор жилищного найма в ведомственных домах. – М.: Юрид. лит., 1973. – 192 с.
4. Бондар В.Я. Договір найму житла: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001. – 18 с.
5. Гуляк Я.В. Договір найму (оренди) житла за цивільним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2005. – 24 с.
6. Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посіб. / За ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 1998.
7. Луць А.В. Свобода визначення сторонами змісту цивільно-правового договору // Вісник Львів. ін-ту внутр. справ: Зб. наук. пр. – Л., 2000. – № 2. – С. 163-167.
8. Гуляк Я.В. Договір найму (оренди) житла за цивільним законодавством України: Дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2005.
9. Цивільний кодекс України: Коментар / За ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. – О.: Юрид. літ, 2003.
10. Скаржинський М.В. Житло як об'єкт цивільно-правових відносин: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. – К., 2006. – 20 с.
11. Ойгензихт В.А. Суб'єкти жилищних отношений // Основы сов. жилищного законодательства: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1981.
12. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ “Одіссей”, 2006.
13. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. – О.: Юрид. літ, 2004.
14. Цивільне право України: Академ. курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 2. Особлива частина.

УДК 347.441.048

І.В. Давидова

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ НЕДІЙСНИХ ПРАВочИНІВ

Після прийняття Цивільного кодексу України виникає необхідність дослідження положень, які визначають систему способів захисту цивільних прав та інтересів, зокрема такого способу, як визнання правочину недійсним.

Необхідно зазначити, що питання визнання правочину недійсним розглядалися в працях М.А. Блінової [1], Д.М. Генкіна [2], В.І. Жекова [3], І.П. Калаура [4], О.О. Кота [5], Н.В. Рабинович [6], К.Л. Разумова [7], М.М. Сібільова [8], В.Д. Фролова [9], Н.С. Хатнюк [10], Ф.В. Хейфець [11] В.П. Шахматова [12] та ін. науковців.

Однак у зазначених працях розглядалися головним чином загальні питання недійсності правочинів та окремих видів недійсних правочинів. Що стосується сутності правових наслідків недійсних правочинів за цивільним законодавством

України, то вони залишаються дослідженими поки що недостатньо, чим і зумовлюється актуальність проблематики цієї статті.

Зазначимо, що правочини виконують велику роль у житті суспільства. Так, фізичні особи щодня укладають угоди, на основі яких їм продають товари, надають послуги, виконують роботи. І продовжується це протягом всього життя людини – від народження (мається на увазі, що до певного віку від імені малолітнього діють його батьки й опікуни) до самої смерті (достатньо вказати на заповіт, справедливо іменований “останньою волею”).

Римське право характеризується точністю розробки всіх істотних правових відносин простих товаровласників (покупець і продавець, кредитор і боржник, договір, зобов’язання). Особливо велике значення мають ті правомірні дії, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення прав та обов’язків (так звані правочини). Правове регулювання правочинів складає один із найважливіших інститутів приватного права.

Загального поняття в римському праві вироблено не було [13, с. 80], що через його казуїстичність цілком природно. Тим часом правове регулювання правочинів складало подальше завдання римських юристів. Розподіл правочинів на відшкодувальні й безвідплатні, односторонні й багатосторонні, умовні й безумовні, вплив форми волевиявлення на дійсність операції і багато інших норм, що становлять основу сучасного вчення про операції, прийшли до нас з римського права.

Цивільний кодекс України (ст. 203) виділяє такі загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину:

- зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;
- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;
- правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;
- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [14].

Підставою для визнання правочину недійсним є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які зазначені вище.

Проблема недійсності правочинів – одна з основних проблем науки сучасного цивільного права. Пояснення цьому полягає в тій ролі, яку відіграють правочини (договори) в суспільному житті нашої країни.

Для охорони правопорядку, захисту інтересів добросовісної сторони в договорі, підтримки стабільності в цивільному обігу передбачається можливість визнання правочину недійсним, реалізація якого призвела б до порушення закону. Недійсність правочину означає, що дія, здійснена у формі правочину, не тягне

виникнення або припинення цивільних прав і обов'язків, на яке вона була спрямована.

Дійсним правочин буде визнаний лише тоді, коли за ним визнаються якості юридичного факту, що породжує той або інший правовий результат, до якого прагнули сторони. Цивільно-правовий юридичний акт є правомірною юридичною дією, що здійснюється дієздатною особою, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільно-правових відносин.

Оскільки правочин посідає центральне місце в житті країни, то для підтримки стійкості цивільного обігу необхідним є дотримання всіх вимог щодо змісту і форми правочину.

Розрізняють нікчемні правочини та правочини, які визнані судом недійсними. Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

Як було зазначено вище, зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК України). Наявність такої суперечності, відповідно до ст. 215 ЦК України, є підставою для визнання правочину недійсним.

Проте в судовій практиці часто виникають спори про визнання договорів недійсними з підстав їх суперечності актам законодавства, яке не є цивільним (антимонопольного, податкового тощо).

У зв'язку з цим виникає питання щодо правомірності визнання судом недійсними правочинів у зазначених випадках на підставі норм Цивільного кодексу України. Так, відповідно до інформаційного листа Вищого Господарського Суду України від 07.04.2008 р. за № 01-8/211, поняття правочину є цивільно-правовим поняттям [15]. Тому і норми про недійсність тих чи інших правочинів є цивільно-правовими. Разом з тим закони часто містять норми, які належать до різних галузей права. Зокрема, закон публічно-правової спрямованості може містити окремі цивільно-правові норми. Тому якщо такий закон містить норми, які встановлюють умови недійсності правочину, то такі норми підлягають застосуванню.

За загальним правилом, встановленим ст. 216 Цивільного кодексу України, основним наслідком укладення правочину, що не відповідає вимогам закону (ст. 203 ЦК та інші) і визнається недійсним, є двостороння реституція [16, с. 222].

Двостороння реституція полягає в тому, що кожна сторона недійсного правочину має повернути іншій стороні все, що вона одержала на виконання такого правочину. Якщо повернути в натурі отримане за правочином, що є недійсним, неможливо (наприклад, предметом правочину було користування майном, надання послуг тощо), то підлягає поверненню вартість того, що одержано. Тобто провадиться відшкодування одержаного за недійсним правочином у грошовій формі.

Оцінка розміру відшкодування провадиться не за тими цінами, що існували на момент укладення правочину, і не тими, що були на момент подання позову, а за цінами, що існують на момент відшкодування. Якщо відшкодування

провадиться добровільно, то таким моментом є момент розрахунків між сторонами. Якщо ж відшкодування провадиться на підставі рішення суду, то ціни визначаються на момент виконання судового рішення про відшкодування одержаного за правочином, який визнаний судом недійсним.

Двостороння реституція є загальним наслідком недійсності правочину, який настає незалежно від наявності вини сторін правочину в тому, що правочин є недійсним. У тих випадках, коли визнанню правочину недійсним сприяла провина однієї із сторін, двостороння реституція може супроводжуватися додатковими негативними наслідками для винної сторони. Зокрема, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину іншій стороні (сторонам) або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною (ст.ст. 22, 23 ЦК).

Спеціальними нормами можуть бути встановлені особливі умови застосування зазначених вище загальних наслідків або особливі правові наслідки для окремих видів недійсних правочинів (підвищена або обмежена відповідальність однієї із сторін тощо). Наприклад, щодо правочинів, здійснених внаслідок обману, додаткові майнові наслідки для винної сторони передбачені ч. 2 ст. 230 ЦК, яка встановлює, що сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати іншій стороні збитки в подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ст.ст. 22, 23 ЦК).

Оскільки дійсність чи недійсність нікчемного правочину визначається безпосередньо законом і не залежить від волі сторін, наслідки його недійсності визначаються безпосередньо законом. При цьому правові наслідки недійсності нікчемного правочину, встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін. Проте суд з власної ініціативи, керуючись власними переконаннями і матеріалами справи, має право визначати, які саме наслідки недійсності нікчемного правочину будуть застосовуватися в кожному окремому випадку. При цьому пропозиції або бажання сторін не мають правового значення [16, с. 223].

Хоча недійсні правочини не створюють юридичних наслідків, що передбачалися сторонами при вчиненні останніх, але вони створюють наслідки, пов'язані з їх недійсністю. При цьому можуть існувати дві ситуації. По-перше, якщо недійсний правочин не виконувався сторонами, то наслідком останнього є неможливість його подальшого виконання. По-друге, якщо недійсний правочин повністю або частково виконаний, мають наставати майнові наслідки такого правочину.

Правочин за своїм змістом може перебувати в різному співвідношенні з вимогами закону, одні з його умов можуть суперечити цим вимогам, інші — ні. Отже, постає питання про можливість визнання недійсною частини правочину.

Стаття 217 Цивільного кодексу України у зв'язку з цим встановлює два варіанти вирішення питання про юридичну долю правочину, окремі частини якого не відповідають вимогам закону:

1) якщо вимогам закону суперечать істотні умови правочину, то він є або має бути визнаним судом недійсним у цілому;

2) у випадках, коли закону суперечать неістотні умови правочину, без яких він міг би існувати, то він є частково дійсним (у тій частині, яка відповідає закону).

Отже, недійсність окремих частин правочину не виключає дії правочину взагалі лише у випадках, коли можна припустити, що правочин був би укладений і без включення його недійсних частин. Якщо підстав для такого припущення немає, то правочин визнається недійсним. Наприклад, правочин, вчинений з перевищенням повноважень, може бути визнаним судом дійсним у тій частині, яка відповідає повноваженням представника (ст. 241 ЦК) [17, с. 143].

Цікавим є роз'яснення Вищого Господарського Суду України в інформаційному листі від 07.04.2008 р. за № 01-8/211 питання про застосування положення ГК України про недійсність господарських зобов'язань з огляду на положення ЦК України про недійсність правочинів.

Так, згідно з роз'ясненнями, ЦК України містить загальні правила про недійсні правочини – правочини, які не створюють тих наслідків, на які вони спрямовані (ч. 1 ст. 216 ЦК України), при цьому поділяє їх на два види: нікчемні (ч. 2 ст. 215 ЦК України) та оспорювані (ч. 3 ст. 215 ЦК України), принципова відмінність між якими полягає в тому, що нікчемний правочин є недійсним через закон, а оспорюваний стає недійсним внаслідок прийняття судового рішення, яке має зворотню силу в часі (ст. 236 ЦК України).

ГК України зазначеного поділу не передбачає, а натомість у суперечності із ЦК України фактично розглядає як оспорювані (ч. 1 ст. 207 ГК України) всі ті зобов'язання, які виникають з правочинів, які за ЦК України є нікчемними. У ч. 2 ст. 207 ГК України вживається термін “нікчемна умова”, але визначення відповідного поняття відсутнє. У ч. 3 ст. 207 ГК України встановлюється, що виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним, припиняється з дня набрання рішенням суду чинності, та передбачається можливість визнання зобов'язання недійсним на майбутнє, що також суперечить ст. 236 ЦК України.

Таким чином, ст. 207 ГК України не містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за термінологією, так і за змістом. Тому ст. 207 ГК України відповідно до абз. 1 ч. 2 ст. 4 ЦК України, абз. 2 ч. 1 ст. 4 ГК України застосовуватись не може [15].

Таким чином, загальні наслідки недійсності правочину охоплюють дві складові. Причому якщо перша складова (двостороння реституція) є абсолютно обов'язковою, то друга (відшкодування збитків та моральної шкоди) існує тоді, коли ці збитки (моральна шкода) заподіяні недійсним правочином. Відшкодування їх покладається на винну сторону.

Література

1. Блинова М.А. Недействительность сделки, совершенной с целью противной интересам правопорядка и нравственности: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – М., 2003.
2. Генкин Д. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Учен. зап. ВИОН. – М.: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. – Вып. V. – С. 40-57.

3. Жеков В.І. Порушення моральних засад суспільства як підстава визнання правочину недійсним // Суспільство. Держава. Право. – О., 2005. – Вип. 4. Цивільне право. – С. 26-30.
4. Калаур І. Окремі аспекти застосування правових наслідків нікчемних і оспорюваних правочинів // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 48-51.
5. Кот О.О. До питання про визнання недійсними угод, укладених з метою, суперечною інтересам держави і суспільства // Вісник господарського судочинства. – 2002. – № 4. – С. 177-182.
6. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и её последствия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 171 с.
7. Разумов К.Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1978
8. Сібільов М.М. Загальна характеристика нікчемних правочинів (договорів) // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 55. – С. 45-55.
9. Фролов В.Д. Вирішення спорів про визнання угод недійсними за позовами податкових органів // Право України. – 2004. – № 1. – С. 59-62.
10. Хатнюк Н.С. Правова природа оспорюваних правочинів // Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального упр. та права. – С. 77-80.
11. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – 2-е изд., доп. – М.: Юрайт, 2000. – 164 с.
12. Шахматов В.П. Сделки, совершенные с целью противной интересам государства и общества. – Томск, 1966.
13. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. – СПб., 1907.
14. Цивільний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
15. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: Інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 07.04.2008 р. за № 01-8/211 // <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг ред. Є.О. Харитоновна. – Х.: Одісей, 2006. – 1200 с.
17. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. – К.: Всеукр. асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 740 с.
18. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. Т. 1 / За ред. Є.О. Харитоновна, Н.Ю. Голубевої. – Х.: Одісей, 2008. – 832 с.

УДК 347.132.14

В.С. Деревнін

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ Й ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У сучасних умовах миттєвих високошвидких змін національного законодавства в різних галузях права виникають нові категорії і поняття, які потребують уточнення. До таких категорій, запозичених у цивільне право України з правових систем інших країн, належить поняття “зловживання правом”.

Поняття “зловживання правом” вперше закріплюється в пострадянському кодексі. Виникнення цього поняття в сучасних цивільних кодексах є закономірним явищем – загальносвітовою тенденцією розвитку країн є акцентування уваги перш за все на інтересах і суб’єктивних правах людини. Сучасний Цивільний кодекс України також підтримує цю тенденцію.

На наднаціональному рівні Україна ратифікувала такі міжнародні документи, як Загальна Декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про